

PÉTER I. ZOLTÁN

Egykori települések a váradi vár körül

Több évszázaddal ezelőtt egy vizektől szabdalt terület közepén levő enyhe magaslaton terült el a váradi vár. E középkori vízrendszer teljes rekonstrukciója szinte lehetetlen, mivel a Sebes-Körös (továbbiakban csak Körös) és a Pece medre az évszázadok során sokat változott. Bizonyos, hogy a Körös vize hajdanában nem egy, hanem több ágban folyt a városon keresztül. A főág az egykori Szent István hegye alatt lépett a város területére, s itt mindjárt egy mellékágot bocsátott ki északnyugat felé, ez körülfogta a későbbi Bunyitay ligetet, majd a Nagy (mai Dacia) híd táján egyesült ismét a főággal. Innen a folyó eredetileg nyugati irányba folyt – akkor még nem létezett a Szent László téri Kis híd utáni nagy kanyarulat –, nagyjából a Körös utca nyomvonalában. De előtte még a Rimanóczy Szálló előtt ismét két ágra szakadt. Az északi ág bekerítette a későbbi Bémer tér egy részét, hogy utána ismét egyesüljön a folyó déli ágával. A mai hídfőtől a Körösből egy mellékág indult ki

Az Olaszit és Péntekhelyet határoló Körös medre egy 17. századi rajzon. Hibásan jelenik meg a várbeli székesegyház, amely ekkor már nem létezett

PÉTER I. ZOLTÁN Podmaniczky-díjas helytörténész, újságíró (1949, Nagyvárad). 1991–2009 között a Bihari Napló munkatársa. A Budapesti Műszaki Egyetem műemlékvédő szakmérnöki karán tanult. 1992-től számos helytörténeti és irodalomtörténeti könyve jelent meg.

Biharpüspöki irányába. Bunyitay Vince a váradi káptalan Chartulariuma alapján Viaszosnak, Szalárdi János Kiskörösnek nevezte ezt az ágot.

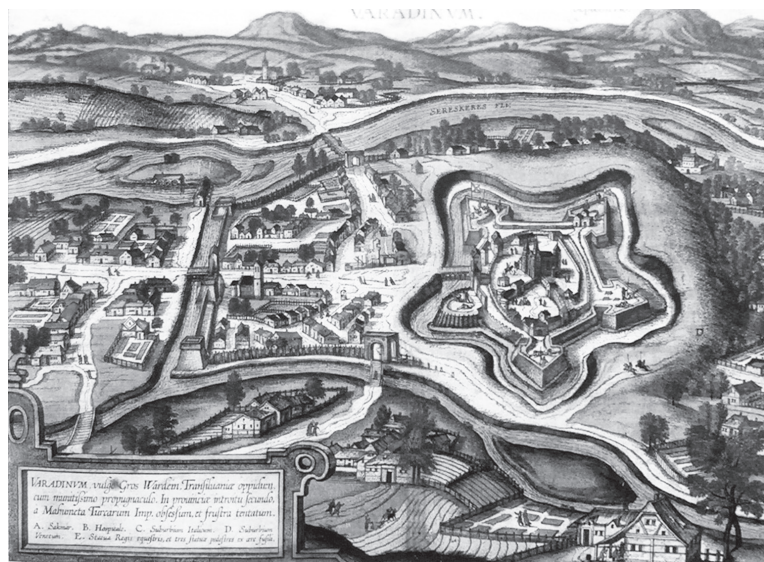
A Körös bal partján, még a város előtt (a mai Kolozsvári út elején) szintén egy mellékág szakadt ki délnyugat felé, az egykori velencei legelő irányába, ahol még jó száz éve látható volt a vízfolyások nyoma. Ez az ág Szőlős határán északnyugatra fordult, majd a vár alatt találkozott a Körös egy másik mellékágával, amely valószínűleg a mai vasúti híd környékén szakadt ki a Körösből. Az egyesült két ág a Pecének a 20. század elejéig a városon áthaladó medrében folytatódott. Velencét számos észak–dél irányú csatorna szelte át. A

legjelentősebb az volt, amelynek kőből épített boltozatos hídját 1995-ben, a csatornázási munkák során tárták fel a Kolozsvári utca 83. számú háza mentén. Az 1859-ben kiadott Halácsy-féle térképen ennek az egykori csatornának a nyomvonalán húzták meg Váralja és Velence városrészek határát.

Nem tudni, mikor, a vártól nyugatra a Körös és a Pece között csatornát ástak, s annak mentén később, a 16. század végére egy bástyákkal szegélyezett téglafalat húztak. E csatorna a mai Nagyvásár tér nyugati frontján levő házaktól keletre, de azokkal nem párhuzamosan, körülbelül 30-40 méterre lehetett.

A Pece, régebbi nevén Hévjó, a középkorban eredetileg nem a 18–19. században ismert medrében folyt, hanem attól délre, a Kommandáns réten kanyargott. A Pece vizét állítólag a vízimalmok kedvéért vezették a vár alatti Körös-ágba. Bevezették a vár árkába is, aminek az volt a jelentősége, hogy meleg vize télen se fagyott be.

A Páris-patak 19. századtól ismert medre mesterséges. Eredetileg jóval kanyargósabb volt, alsó folyása pedig „tetszés szerint terült szét” az akkori Olaszi nyugati határában, de nemigen terjedt túl a mai Szigligeti utcai hídtól nyugat felé.

G. Houfnagel 1598-ból való rajzán jól látható a vártól nyugatra Péntekhely és Szombathely, illetve részben Olaszi, Vadkert és Velence

A török fennhatóság előtti váradi települések

Nagyjából az előzőleg felvázolt vízhatárolzat határolta a vár körül kialakult településeket. Az alábbiakban a 17. század derekán létező települések helyrajzát ismertetjük.

Olaszi

A Körös jobb partján Olaszi terület el. Első okleveles említése a Váradi regestrumban 1215-ből maradt fenn: „Villa Latinorum Waradiensium”. 1285-ben városként említik, 1374-ben mint „vicus Olazy”. Olaszi határa keleten nagyjából a későbbi Szta-roveszky utca vonalát követte a mostani Megyei Kórházig, ahonnan a Páris-patak medre volt a természetes határ egészen a Körösbe való beömléséig. Olaszitól keletre Szentpéter terület el. Először 1374-ben a váradi káptalan Chartulariumában említették mint „Sancti Petri contrata”. Szentpéteren túl, keleti irányban az úgynevezett Víz utca húzódott. De az is lehet, hogy itt volt az az Új utca, amelynek pontos helyét ez idáig nem sikerült meghatározni. Mindössze annyi ismeretes, hogy a Körös jobb partján volt.

A vártól nyugatra fekvő települések

A Körös bal partján, a vártól nyugatra helyezkedett el az egykori Hét-közhely. Később Péntekhelyként említették, ez lett a tulajdonképpeni Várad.

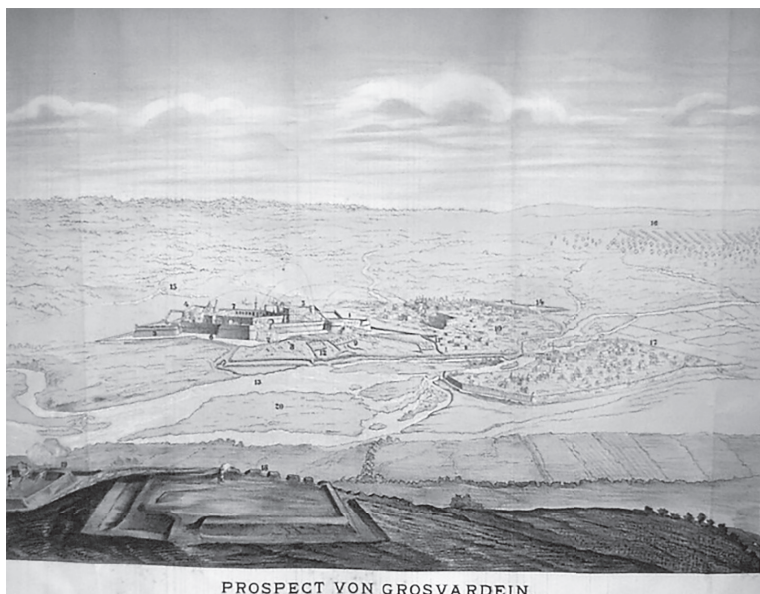
Bunyitay Vince szerint a 15. századtól az olyan régebbi településnevek, mint Hétközhely, Padua (a vártól délnyugat felé), Bolonya (vagy Bon, a mai Rulikowski temető környékén), Egerszeg, Újfalu feledésbe merültek, helyettük a hangzatosabb „Várad városa”, továbbá Új-Bécs, Kandia (Szombathelytől nyugatra) neveket használják, s a régebbiekből csak Velence, Vadkert (a vártól délre) és Szombathely (Péntekhelytől nyugatra) ismert.

Péntekhely volt a tulajdonképpeni belváros. Északról a Körös, délről az egyesült Hévjó-Kiskörös, nyugaton pedig a már említett két folyóágot összekötő széles árok határolta. Ez utóbbi mentén később bástyákkal megerősített téglafalat húztak, amint az jól kivehető Houfnagel 1598-ban készített metszetén is. E téglafalról Szalárdi János is megemlékezett 1660 körül: „Péntekhely és Szombathely a Zsúpos utcák között [...] régenten a kétfelől való folyóvízre keresztül egy nagy kőfal-rekesz rakatott volt, s mindenfelől a folyóvizek partján egy-egy szép reguláris bástyák merőn téglából, úgy hogy Péntekhelyből kőkapun kellene Szombathely és Zsúpos utcákra kimenni...” Bizonytalan, hogy mióta övezte téglafal az árkot. Gyalókay Jenő szerint Péntekhely még a 16. század első harmadában sem volt erődítve. Hasonló véleményen volt Karácsonyi János is, aki szerint a téglafal 1555-re készült el teljesen. Váradon járva 1550-ben Georgius Reychersdorff is azt jegyezte fel, hogy Várad város (civitas Varadiensis) igen tágas, nem veszik körül falak, síkságon terül el. Az 1598. évi ostrom idején ellenben már állott a belváros kerítése, sőt egy része nagyon romos állagú és hiányos volt, ami arra mutat, hogy jóval előbb készülhetett.

E téglafal helyéről a vélemények eltérnek. Helytállóan Gyalókay Jenő megállapítását kell tekintenünk, szerinte a téglafal a Nagyvásár tér nyugati oldalán állott. Ezt igazolták az 1992-ben végzett Zöldfa utcai és Nagyvásár téri csatornázási munkálatok is. Ezek során falmaradványok, de még inkább az egykori csatorna nyomai az üledékes földréteggel együtt a Zöldfa utca vonalában, a Nagyvásár tér nyugati épületeinek frontjától kelet felé mintegy 40 méter távolságra kerültek elő. Ez a kőfal északnyugat–délkelet irányban húzódnak a Körös és a Hévjó-Kiskörös között. Északi saroktornya az akkor még délebbre levő Körös

medre mellett, az évszázadok múlva felépített Kossuth utca sarki Füchsl-palota helyén volt. Ezt látszik igazolni, hogy 1902 szeptemberében e ház alapjainak kiásásakor (amelynek helyén a 18. század kezdetétől nem volt más épület) hatalmas régi kőfalra akadtak a kubikusok. A kihívott dr. Karácsonyi János történész, főpap a látottak alapján a következőket állapította meg: „Nagyvárad város kőfallal kerített részének, az úgynevezett Péntekhelynek maradványa ez. E városi kőfal kezdődött a Kapucinusok telkétől és úgy húzódott a Körösig. Épült 1534–1555 között, fennállott 1711-ig. Ekkor a felső részét lebontották és építőanyagának elhordták.” Zsák J. Adolf ezt kiegészítette: „A város erődítéséhez még egy nagy kőházat is kell számítanunk, mely a mai Temesvári söröcsarnok [a Füchsl-palota telkének szomszédságában volt a Nagyvásár téren – sz. m.] körül állott, s Giczi János építtetett kapitánysága idején [1577–1585 között – sz. m.]. E zárt épület a város védőinek Redoute-ül szolgálhatott.”

Ezek után lássuk Gyalókay Jenő véleményét Péntekhely védelmi falairól. Szalárdinak Houfnagel metszetét mindenben támogató leírása szerint Péntekhely nyugati oldalán, vagyis a Nagyvásár tér nyugati szélén, a Sebes-Köröstől a Hévjóval egyesült Kiskörös partjáig széles árok húzódnak. Mögötte félig szabadon álló, tehát merőben középkori jellegű kőfal volt, mindkét végén egy-egy földdel töltött alacsony, négyzetes bástyával. Ezek már átmeneti stílus-

PROSPECT VON GROSVARDEIN.

ra emlékeztetnek. A fal közepe táján, körülbelül a mai Zöldfa utca meghosszabbításában csapóhidas kapu nyílt, melynek emeleti helyisége könnyű ágyú vagy tarack befogadására volt berendezve. A kapu déli oldalán négyszögletű torony állt. A két fal végétől, a folyók mentén már csak palánk húzódott végig, amelynek az északi oldalon a Csonka-bástya, a délin a Királyfia-bástya csúcsával szemben kellett volna a vár árkatá elérnie. 1598-ban a déli palánk már csak a Vadkert kapuig állott épen, azon túl csak egyes maradványai voltak meg. Az északi se sokkal terjedt túl azon a kapun, amely a mai református templom táján levő híd déli fejéhez épült.

Péntekhely a Chartulariumban „Pynthecker” néven szerepelt, majd egy 1446-beli dokumentumban már mint „Pentekhel vicus”.

A Péntekhelytől nyugatra levő Szombathely első okleveles említése 1326-ból való „in Waradino de loco fori sabbati” alakban. 1373-ban „in loco fori sabbathi”-ként lehet olvasni róla, hogy a Chartulariumban (1374) már mint „Zombathely vicus” szerepeljen. Szombathelyt is északon a Körös, délen az egyesült Hévjő-Kiskörös határolta, míg nyugaton nemigen terjedt túl a mostani Teleki utcai kéttornyú református templomnál.

Mathias Kaiserfeld táborkari főmérnök rajza az 1691. évi ostromról

Velence és Vadkert

A vár keleti oldalán volt Velence. Első okleveles említése az 1291–1294 közötti időből maradt fenn, a katolikus püspök tulajdonaként. 1304-ben „vicus Venetia”, míg a Chartulariumban „Venetia alio nomine Tykol”-ként szerepel. Velencét északon a Körös, délen a Hévjő határolta. Keleten nem sokkal terjedhetett túl a mostani Templom téren, ahol már 1338-ban létezett a Szent Anna egyháza.

A vártól délre Szőlős irányában Vadkert, a püspök és a káptalan egykori közös vadaskertje volt, később beépítették. Az itteni Mindenszentek egyháza már 1496-ban ismert. Régebbi elnevezése: Szentlőrinc. Első okleveles említése 1273-ból maradt fenn, mint „Sancti Laurentii”. Bunyitay Vince feltevése szerint Új-Bécs valahol a vár és a Körös között húzódott, míg Kandia Szombathelytől nyugatra.

A települések változása a török hódoltság után

A törökök 1660. augusztus 28-án elfoglalták a váradi várat. Ez előtt, június 11-én a védők a várost több helyen is felgyújtották. „A vár s a belváros [azaz Péntekhely – sz. m.] terjedelmes alakja maradt a régi, mint az 1598-iki rajz mutatja. De a külvárosok már nagyon megváltoztak. Kelet felől: Velence, délről: Vadkert-külváros teljesen elpusztult. A Körös jobb partján Olaszí még áll, sőt bevonatott a vár erődítési területébe, palánkkal vétetvén körül. Palánknak nevezték

azt a helyet, melyet cölöp vagy sövénykerítés vett körül s a kerítésen kívül árok. Olaszit az egykori (1691-beli) katonai térkép úgy tünteti elő, mint amelyet kőfal vett körül lőréssekkel s öt kisebb bástyával. Ellenben szintén egykorú jelentések, köztük Lajos bádeni örgrófé, ki Várad ostromát személyesen intézte, határozottan palánknak nevezi, mégpedig az említett értelemben. Olaszi kerítése a Körös partjánál a mai Nagyhíd táján indult ki, az országút [Sztaroveszky utca – sz. m.] mentén a Párispataka mai hídjáig [a Kórház utca torolatában, a Fő utcán volt – sz. m.] vonult s itt állt a Szent Egyed kapu; innen a Párispataka balpartján húzódott ismét a Körösig, melyet a mai (Alsó) Garasos-híd táján ért el.”

A már említett, 1691. október 11-én felvett katonai térkép egyértelműen igazolja: a törökök 32 éves uralma után Velence nem épült újjá, helyén pusztaság volt. Ugyanezen térkép szerint a vártól nyugatra levő, az Evlia Cselebi által Nagyvárosnak nevezett rész az egykori Szombathelyt is magába foglalta. A török Nagyváros nyugati határa nem sokkal terjedt túl a mai kéttornyú református templomon. Minderre az egykori katonai térkép és a mai várostérkép összevetéséből következtethetünk.

Az 1691. évi térképen a Nagyváros nyugati falán túl egy sarkain bástyaszerűen megépített erődítmény is látható, ez

Az 1691. évi ostrom ábrázolása az Olaszi feletti emelkedőről nézve

valószínűleg elpusztult az 1692. évi ostrom során. Evlia Cselebi szerint e várost körülövező védműnek 12, zsindegyel fedett bástyája és négy kapuja volt. Északon a Körössel párhuzamosan egy palánkkerítés húzódott, amely keleten az Aranyos-bástyával átellenben levő várárokig vezetett. A déli palánkkerítés nemigen változott a török uralom előttihez képest.

Az osztrák csapatok nyolc hónapig ostromolták a várat, ennek során a várost a Kálváriahegyről szétlőtték, aztán a törökök felgyújtották, és visszavonultak a várba. A török őrseg 1692. június 6-án, szabad elvonulás mellett feladta, majd másnap elhagyta a várat. A kivonulást követő napon ünnepi hálaadó istentiszteletet tartott Benkovich Ágoston püspök, a szabadban, egy sátor alatt, templom ugyanis ekkor már egy sem volt a városban.

Az ostrom során a várat övező városok szinte teljesen elpusztultak. A vártól nyugatra, ahol a törökök egy új várost, az úgynevezett Nagyvárostart építették, minden csupa rom volt, a váron túl kelet és dél felé, hol egykoron Velence és Vadkert városok álltak, házaknak már nyomuk sem maradt az 1660. évi ostrom óta. Lakható házak csupán a Körös jobb partján, Olasziban maradtak, de ezek is romos állapotban.

Bunyitay Vince Mathias Kaiserfeld táborkari főmérnöknek az ostromot ábrázoló rajza alapján megállapította: „A rajz főhelyét, balról, a vár fog-

lalja el. Falai között Szent László székesegyházának már semmi nyoma, helyén egy nagy, ötszögű várkastély emelkedik, kétségkívül ugyanaz, melyet még Bethlen Gábor épített. A kastély déli oldalánál egy mecset karcsú minaretje magaslik ki, ez az egyedüli épség a várban; körülötte minden egyéb pusztta vagy éppen rom. A vártól nyugatra egy emeletes, négyszögű épület áll fedetlenül, valószínűleg ugyanaz, melyet Varkocs Tamás egy régi klostorból alakított át kastéllyá. E körül, tehát a város helyén, nincs egyetlen egész épület; leégve, lerontva minden. A váron túl kelet és dél felé, hol egykor Velence és Vadkert külvárosok álltak, házaknak már híre sincs [ezek már elpusztultak 1660-ban – sz. m.]. Lakható házak csupán a Körös jobb partján, Olaszi-

ban állanak; de ezek is ritkán, rendetlenül, amint soraikat megbontotta a pusztulás.” De itt is csak 93 egészen romba dőlt, 12 szintén romlott, de még kijavítható és csak 102 ház és pincelakás, úgynevezett putri maradt meg lakható állapotban. Még 1699-ben is, a káptalan levéltárának egyik dokumentumában az olvasható, hogy Várad városa csak rom, s Benkovich püspök is azt írja a királynak benyújtott emlékiratában, hogy Várad teljesen elpusztult.